

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nagy Pál: Civitas Zingarorum

A magyarországi cigányok történetének egyik sajátossága, hogy a cigányoknak a forrásokban való megjelenésüktől kezdve többféle együttélési és közösségszerveződési forma létezett egymás mellett. A cigány közösségek társadalomtörténeti leírásának ebből adódóan nem lehet egyetlen generális módszere. A forrásokban cigányként megjelenő emberek és csoportok nem szoríthatók bele ugyanabba a modellbe, mert különböznek egymástól identitásuk kritériumaiban. Tulajdonképpen nem egyetlen, hanem többféle cigány identitásról beszélhetünk. Olyan hús-vér emberek életét kell tanulmányoznunk, akik mindnyájan cigányként léteztek ugyan koruk társadalmában, de nem azonos módon. Nem ugyanúgy váltak cigánnyá, nem ugyanúgy öltözködtek, másképpen beszéltek, eltérő szokásokat követtek, s még a fizikai alkatuk, bőrszínük sem volt egyforma.

A további történeti kutatások egyik lehetséges útja egy-egy cigány közösség, illetve egy-egy település egymást váltó cigány közösségeinek hosszú időtartamú vizsgálata, nem elválasztva a gázsók történetétől. Mostani írásomban az együttélés mezővárosi modelljének néhány aspektusát mutatom be a Baranya megyei Siklós példáján. Kivételes ez a modell több szempontból is:

- az itteni cigányok már a 18. század elején telkekhez jutottak
- földesuraikhoz való viszonyukat külön úrbéri szerződés szabályozta
- a különleges gazdasági feltételek nem szokványos háztartás-modelleket és életvitelt alakítottak ki
- a siklósi példa bizonyítja, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a cigányok történetében is vízváltó volt, felboríthatta a korábban jól működő, helyi viszonyokhoz idomuló, kölcsönösen elfogadható együttélési modellt, addig nem létező konfliktusokat váltva ki
- a helyi társadalomban zajló folyamatok segítenek megérteni, hogyan válhatott valaki cigányból gázsóvá és fordítva, illetve felvetnek néhány új aspektust a rendeleti politika reszocializációs programjáról

A 18. század elején Siklóson élt a mai Magyarország területének egyik legnépesebb és legerősebben integrálódott cigány közössége. A cigányok egy része korábban valószínűleg mohamedán vallású "török" cigány volt, akik Siklós 1686. évi visszafoglalása után helyben maradtak és keresztény hitre tértek. Ilyen cigányokat takar bizonyára a gyakori Huszen/Huszain név, így hívták az 1720-as évek elején az igazgatási önállósággal rendelkező cigányok bíróját is. Többségük azonban nem törökös, hanem magyar, főképpen pedig

délszláv nevet viselt. A rendelkezésre álló adatok nem elégségesek a bizonyításhoz, hipotézisként azonban talán felvethetem azt a lehetőséget, hogy a siklói cigányok többféle etnikumú és társadalmi helyzetű emberek köréből kerültek ki. Nézetem szerint többüknek is a 17. század második felének nagy társadalmi mozgásaiban egzisztenciát vesztett, elszegényedett, eredeti közösségéből kivaszított gázsók voltak az ősei.

Az ország más részeiben élő, illetve vándorló cigányokhoz képest a siklói cigányság, mint csoport számára mégis a felfelé vezető utak nyíltak meg, annak köszönhetően, hogy rendelkeztek földdel, állatokkal, szőlővel. A cigányok telki állományhoz* juttatását gróf Caprara kezdte el, majd az uradalom új tulajdonosa, a gróf Batthyány család fejezte be. A cigányokat 1721-től folyamatosan ott találjuk a megyei adóalap-összeírásokban (conscriptio domestica) és az uradalmi összeírásokban is. Kezdetben 15-17, majd 28-30 háztartást. 1766-ban a cigányokról a földesúri adó (cenzusnak, árendának is nevezték) kivetéséhez készült összeírás szerint 46 cigány család élt a mezővárosban.

A cigányok a vármegye által kivetett adón kívül rendszeresen fizették az évi fix összegben meghatározott földesúri árendát és teljesítették a terményszolgáltatásokat is. A magyarokhoz, horvátokhoz, szerbekhez és németekhez hasonlóan a cigányok is külön városrészben laktak, melyet a korszak latin nyelvű irataiban Civitas Zingarorum-nak, vagyis Cigány Város-nak neveztek. A szántóik és rétjeik is külön határrészben voltak, aminek Cigány Poroszló volt a neve.

Az 1767. évi úrbérrendezés előtt a siklói cigány családfők egy része féltelkes jobbágy volt, zömük negyedtelkes házas zsellér, s rendkívül ingadozó volt a házatlan (más házában lakó) zsellérek aránya. Egy-egy családra 1766-ban, az úrbérrendezés előtt átlagosan negyed telek, 2,3 kapás szőlő, 2,4 magyar hold szántó és 1 kaszás rét jutott.**

1767-ben, az úrbérrendezés végrehajtása után a siklói cigányok úrbéri tabellájába, amely a telki állomány nagyságát és a szolgáltatások mértékét tartalmazta, 45 családfő nevét jegyezték be: Kovácsovics Jankó, Kovácsovics Simonné, Kovácsovics Mátyás, Márkovics József, Márkovics Bártoly, Lukács Farkas, Murtó Miska, Szigeti András, András Miska, Marczin Fülöp, Deli Bártoly, Pécsics Palkó, Pécsics Glisó, Pécsics Jankó Palkó, Pécsics Maxim, Pécsics Teodor, Lukács József, Lukács Marczin, Duna Palkó Antal, Juszó Fülöp, Huszain Márkó, Lukács Teodor, Mátokovics Anton, Bálint Péter, Márkovics Iván, Bosnyákovics Gyuro, Halkó Ferkó, Huszain Mátyás, Dani Jankó, Duna András, Pécsics Illia, Halkó Miska, Pécsics Andria, Huszain Simon, Kuczi Markó, Juszó Ferkó, Murtó Palkó, Huszain Sánta Ferkó, Zsirka Miska, Duna Antal, Marczin Mátyás, Márkovics Miska, Kuczi Tamás, Duna Ferkóné, Tomics Iván.

A 45 családfőből nyolcan rendelkeztek jobbágytelekkel, melynek nagysága 4/32 és 14/32 között váltakozott. Vagyis a cigányok között egyetlen egésztelkes sem volt. A telekhez tartozó szántó és rét nagysága differenciáltabb lett, ezzel együtt a siklói cigányság vagyoni megosztottsága is. A telkes cigány jobbágyok 3-13 holdas szántókat és 2-3 szekérnyi réteket bírtak. A házas zsellérek szántói 0,5-3 hold nagyságúak voltak. Csak négy családfőnek nem volt szántóföldje, s huszonkettő nem rendelkezett réttel. Csaknem minden cigány családnak 1/32 pozsonyi mérő nagyságú volt a belső telke (házhely). Négy családnak volt ennél nagyobb, függetlenül attól, hogy volt-e jobbágytelkük. Igás robotot csak a telkes jobbágyoknak kellett végezni, ez a legnagyobb telket bíró Pécsics Jankó Palkó esetében évi 22 nap volt, amihez 45 nap kézi szolgálat járult. A zsellérek robotkötelezettségét esztendőnkénti 18 gyalognapban szabták meg. A természetbeni szolgáltatások (tűzifa, fonás, vaj, kappan, csirke, tojás) is attól függtek, hogy volt-e valakinek jobbágytelke vagy sem. Utóbbi kötelezettségek a cigányok esetében csekély mértékűek voltak, s több családnak együtt kellett teljesíteni, hiszen negyed vagy nyolcad tojást nem lehetett adni.***

1768. szeptember 24-én gróf Batthyány Károly, Siklós földesura külön úrbéri szerződést kötött a cigányokkal, s ezt 1770-ben és 1773-ban is megújították. A külön szerződésre azért került sor, mert a siklói cigányság az úrbérrendezéssel "hasznos mód mint más jobbágyok robotosnak tétetett", s kérték a grófot, hogy "eőket az urbarialis robottul föl szabaditván előbenyi esztendőknben tett adózásokat és szolgálatokat tőlek kegyelmessen bé venni méltosztatnék". Batthyány Károly méltányolta a kérést és 1768-ban az alábbi feltételek szerint kötötték meg a contractust (szerződést):

1. A cigányok a város többi lakosához hasonlóan birtokarányosan fizeti fogják az évi földesúri pénzdótot (az 1767-es úrbéri tabella szerint ez egységesen 1 forint volt).
2. Az esztendei robotot kollektíven 70 forinttal válthatják meg.
3. Az "egész Ui Polgárságh Kösséghe" együttesen köteles minden héten kiállítani egy kétmarhás szekeret egy napi szolgálatra (hosszú fuvar). Ha a szekér négymarhás, akkor két hetente teljesítendő ez a kötelezettség.
4. A cigányok minden héten kötelesek embereket adni a vár kisöprésére, úriszékek alkalmával pedig minden napra két asszonyt kiállítani konyhai szolgálatra.
5. Az eddig is élő szokás szerint kötelesek terményeikből kilencedet adni (kivéve a házaknál levő kis kerteket), s azt a kijelölt helyre összehordani.
6. A contractus érvényessége a gróf akaratától függ, illetve addig érvényes, amíg a cigányok engedelmesen és hűséggel szolgálják őt.

A szerződés 1770. április 11-én történt módosított megújításából azt is megtudjuk, hogy a

siklói cigányok "szőlő és egyéb pénzes munkákkal", azaz napszámmal keresték a kenyerüket. A robotváltságot és a földesúri cenzust ezentúl családonként kellett fizetni, 4 forint 50 dénárt két részletben, pünkösdkor és karácsonykor. A legvagyonosabb cigányok, akik több földdel és réttel rendelkeztek, s ehhez mérten több szolgálattal is tartoztak: Szegedi András, Pécsics Péter, Pécsics Jankó Palkó, Pécsics Ilia, Pécsics Andria. Az általuk fizetendő összeg 6 és 10 forint között volt. Ha valaki nem tudta vagy nem akarta kifizetni a pénzt, akkor lehetősége volt robottal szolgálni.

Batthyány Károly 1770-ben megerősítette a cigány közösség autonómiáját is, a szerződésben kimondták, hogy az önálló bíróválasztás joga megmarad. Ez azért figyelemreméltó, mert az 1767. december 10-én kibocsátott rendelet óta a királynő, illetve a helytartótanács folyamatosan szorgalmazta, hogy a cigányoknak ne legyenek saját közösségi elöljáróik, hanem tartozzanak a helyi falusi és mezővárosi bírók joghatósága alá a többi lakoshoz hasonlóan.

Ebben az újabb szerződésben meghatározták, hogy 3 esztendeig érvényes. Ha valaki nem a külön szerződés, hanem az 1767-es úrbéri reguláció szerint akar szolgálni, az köteles ezen szándékát egy negyedévvvel előre bejelenteni a földesúrnak, illetve az uradalmi prefectusnak (jóságigazgató). A szerződés aláírásakor (a cigányok X-et tettek a nevük mellé) a cigány közösség bírója Tomics Iván volt, az esküdtek pedig Márkovics Iván, Pécsics Ilia, Szegedi András, Pécsics Makszim, Márkovics József, Deli Bártoly.

Három év múltán, amikor esedékessé vált a szerződés megújítása, Batthyány Fülöp nem eszközölt változtatásokat. Amikor 1773. augusztus 23-án újabb három évre aláírták a szerződést, Deli Bártoly volt a cigány bíró, Szegedi András, Márkovics Iván, Kuczi Márkó, Kovácvics Mátyás az esküdtek.

1767 előtt Siklóson a lakosok, cigányok és nem cigányok elsődlegesen nem földművelésből, hanem kereskedelemből, iparúzésből és napszámos munkákból éltek. Cigányok és nem cigányok egyaránt arra törekedtek, hogy az úrbérrendezés után is megtartsák korábbi, nagyobb függetlenséget nyújtó megélhetési módjaikat, a feudális függőség jogi és gazdasági kényszereit mérsékeljék. 1768-ban Batthyány Károly nem csak a cigányokkal, hanem uralkodói hozzájárulással a mezőváros többi lakosával is speciális szerződést kötött. A nem cigány lakosok azonban még évek múltán is elégedetlenek voltak helyzetükkel, 1775. augusztus 14-én egyenesen Mária Teréziához fordultak panaszaikkal. Előadták, hogy a város lakosságának nagyobb része kereskedőkből, kalmárokból és mesteremberekből áll, akik "másképp is Szabad Emberek lévén paraszti robothoz nem szoktanak", ráadásul a szerződéses feltételek némelyikét az uradalom nem tartja be.

A panaszlevélnek azok a passzusai különösen érdekesek, amelyekben a siklósiak a cigányok kedvezőbb helyzetét, illetve különállását sérelmezték. Kedvezőtlennek tartották, hogy a cigányok (új lakos-nak nevezik őket) külön fizetik a robotváltságot és a földesúri cenzust, s az általuk fizetett összeg ily módon nem számít bele a városra kivetett pénzösszegbe. Amikor a vármegye tisztjei elosztották, hogy az egyes lakosokra mekkora összeg jut a földesúri adóból, az urasági szolgálkat és cigányokat kihagyták. Ez a hétköznapi gondolkodásban úgy csapódott le, hogy utánuk is a város többi lakosának kell fizetni.

A panaszok hátterében gazdasági konfliktusok húzódtak. A cigányok ugyanolyan stratégiákkal próbálták növelni függetlenségüket, mint a gázsók. Földjeiket árendába adták vagy takarmányt (főleg kukoricát) termeltek rajta és lovakat tartottak, néhányan pálinkafőzéssel is megpróbálkoztak. A szerb és cigány lókupecsek között a 19. század elejére különösen kiéleződtek az ellentétek. A cigányok egy része ugyanúgy irtózott a nehéz fizikai munkától, illetve a földműveléstől és a marhatartástól, mint az 1775-ben panaszkodó gázsók. Legfőképpen a szerbekével volt hasonlatos ez a kulturális beidegződöttség. Ritkán, de az is előfordult, hogy cigány ember nem használta ki a föld, illetve rét nyújtotta lehetőségeket. 1766-ban például Huszain Sánta Ferkó "rétyét Cigány Poroszlóban az erdő el fogta". Jó néhányan vásározással igyekeztek fenntartani a függetlenség lehetőségét, a férfiak közül sokan hivatásos kártya-, és kockajátékosok lettek. Az ő életvitelük és életritmusuk teljes egészében a Dél-Dunántúl, illetve a távolabbi vidékek vásárainak időpontjaihoz igazodott. A feudális függőségi rendszerbe való betagozódás, a jogi értelemben vett állandó lakóhellyel (fixa domicilia) való rendelkezés, sőt a jobbágytelek léte sem jelentett feltétlenül letelepedett élelemtermelést, egy helyben való megélhetést. A cigány közösségen belül az egyes családok a teljes letelepedettség és a rendszeres mozgás szélsőségei közötti képlékeny, egymásba átalakuló életviteli modelleket alakítottak ki. Ezen belül többségük alkalmazkodott a lokális adottságokhoz, valamint a földesúr szabta keretekhez. Ezt mutatja az is, hogy a 18. század folyamán a mintegy 60-70 házban élő cigány családok zöme helyben maradt, a demográfiai fluktuáció más településekhez képest mérsékeltebb volt.

A siklósi cigányok közösség szerveződése és gázsókkal való együttélése azért különösen érdekes, mert nem csak a különállás, hanem az integrálódás stratégiái is nyomon követhetők. Az itteni cigányok nagy számban választottak adaptációs utakat, persze ez nem csupán egyéni ambícióiktól, hanem a helyi adottságoktól is függött. A mezőváros cselédei, a mészárszék kocsisai lettek, de ez csak korlátozottan volt lehetséges. Több lehetőség nyílt a siklósi gazdák szőlőiben napszámos munkát vállalni. Azoknak, akik fokozottan akartak gázsikáno tőkét (a gázsók számára fontos értékeket és javakat) felhalmozni, uradalmi szolgálatot kellett vállalni,

vagy meg kellett próbálni gázsóvá válni. Utóbbi az anyagi felhalmozáson és a megélhetési mód változtatásán kívül az értékrend és az életstílus átalakítását is megkívánta. Tekintélyes mennyiségű gázsikáno tőkét felhalmozott cigányok voltak Siklóson 1817-ben egy kérelemlevél tanúsága szerint Szava Pál, Gálits Pál, Juszó József, Kaposi András, Szigeti Istók, Szava András, Lukáts Antal és Mártó (Murtóból ferdítve vagy szándékosan gázsósítva) András.

A 19. század második harmadában voltak olyan cigányok Siklóson, akik a korabeli normák szerint már nem számítottak cigánynak. E családok már nem tudtak cigányul, öltözködésüknek nem voltak cigány specifikumaik, gázsókkal léptek vegyes házasságokra, s a Cigány Városból is kiköltöztek. Néhányan közülük mezővárosi gazdákká váltak. Az ekkoriban készült anyakönyvi bejegyzésekben sok olyan családnév, amely korábban csak cigányokra volt jellemző, gázsók között fordul elő. A gázsóvá válást az 1794-es helytartótanácsi rendelet is szorgalmazta, amely kimondta, hogy a becsületes, kétkezi munkából élő, magukat jól viselő és környezetük normáihoz alkalmazkodott cigányokat ki kell emelni a cigányok sorából, s ezt nyilvánosan ki kell hirdetni. A gázsósodás folyamatáról jelenleg még csak közvetett adatokkal rendelkezünk, a cigányok definiálásában azonban megfigyelhető a szisztematikus megkülönböztetés. Az anyakönyvekben a helyi társadalomba integrálódott cigányokat és az idegen vándorlókat a neo-colonus és zingarus, majd az új paraszt és cigány kifejezések következetes használatával választották el egymástól. Más cigányok ugyanebben az időben tudatosan őrizték különállásukat, tiltakoztak pl. az egyik siklósi plébános azon szándéka ellen, hogy megtanuljon cigányul és úgy tartson istentiszteletet.

Bizonyos cigányok gázsósodásával párhuzamosan zajlott egy ellenkező előjelű folyamat is. Elszegényedett, elmagányosodott, elesetté vált, katonaságtól megszökött gázsók cigányokká lettek. Ennek köszönhető, hogy olyan családnevek, amelyek a 18. században nem fordultak elő a cigányok között, a 19. század elejétől cigányként jelennek meg. A kétféle társadalmi mozgás demográfiai mérlege felmérhetetlen. Az a tény azonban, hogy a siklósi cigány családok nagy részének tervszerű törekvése a gázsóvá válás, s ez más országrészekben is megfigyelhető, egy hipotézis megfogalmazására készített.

Úgy gondolom, hogy a siklósi, s általában a kárpát-medencei, sőt kelet-európai cigányok nagy részének az őse lesüllyedt gázsó volt. Árvák, elszegényedettek, tűzkárosultak, idegenek, otthontalanok, megélhetés nélkül maradt katonák, csavargók, közösségükből kivetettek. Olyan emberek, akik valamely oknál fogva elveszítették szokásszerű életlehetőségüket és ezzel környezetük megbecsülését is. Az ő, számszerűleg nem meghatározható utódaik

folyamatosan arra törekedtek, hogy visszaküzdjék magukat abba a világba, amelyből kiszakadtak. A visszakapaszkodás esélye a helyi társadalom sajátosságaitól függően változó volt, s eltérő mértékben volt sikeres. A központi politika a 18. század derekától ezeknek az embereknek a reszocializálását, a gázsó világba való újbóli beilleszkedését szorgalmazta, hogy ismét a társadalom megbecsült, másoktól nem különböző, adófizető tagjai legyenek. Vagyis nem egy etnikai csoportra irányuló asszimilációs politikáról volt szó, hanem megváltozott szociális helyzetű embereknek a társadalomba való újbóli integrálásáról. A folyamat ellentmondásos volt, mert nem mindig voltak adottak a helyi feltételek, s voltak olyan cigányok, akik nem ambicionálták a beilleszkedést. A 18-19. században általában már nem mindenütt lehetett tudni, hogy kik azok a cigányok, akiknek gázsók voltak az őseik, s kik azok, akiknek a 15-16. században beköltözött cigányok. Ez az ellentmondásosság nyújt magyarázatot arra, hogy a mai magyarországi cigányok mintegy 70 %-a miért lett felemás helyzetű romungró. A cigányok egy részének korábbi gázsóként való létezése pedig arra ad magyarázatot, hogy nagyon sok cigány közösség szokásai és ideológiái (pl. boszorkányhit) miért nem mutat a környezetükkel szemben semmilyen etnospecifikus vonást.

NAGY PÁL

* A jobbágytelek (mansio, sessio, fundus) a feudális gazdaság alapegysége. A korai Árpád-korban a mansio még szolgálaládot, a sessio pedig az állatoknak a ház mögötti kertben kijelölt telelőhelyé jelentette. A 13. századtól a fundus fogalma kiterjedt a falu egész lakott és megművelt területére (házak és kertek), a 14. században pedig a külső tartozékokra (pertinenciák) is, a szántóföldekre, rétekre, illetve a falu határán belül osztatlanul használt erdőkre és legelőkre. A belső és külső telek ettől kezdve együtt alkotta a jobbágytelket, a jobbágygazdaság alapját. Ilyen értelemben esik szó a jobbágytelekről a 18. századnál is. A szőlők és az irtásföldek nem tartoztak a telki állományba. A jobbágytelek tulajdonosa a földesúr volt, akinek a jobbágyok szolgáltatásokkal tartoztak a belsőség és a külső tartozékok használatáért. 1767 után a helyi sajátosságoktól függően Magyarországon az egész jobbágytelekhez tartozó szántót átlagosan 26-32 holdban, a kaszás rétet 8-12 holdban állapították meg. A Siklóson élő cigányok ennek csupán töredékével rendelkeztek.

** Dél-Dunántúlon 1 kapás szőlőt 94 négyszögölnek szokás számítani a szakirodalomban. 2,3 kapás = 216 négyszögöl. 1 kapás akkora terület, amit egy ember 1 nap alatt bekapál.

Hasonlóan 1 kaszás rét akkora terület, amit egy ember 1 nap alatt lekaszál. Pontos meghatározása nem lehetséges, az ország egyes vidékein 300-1760 négyszögöl között váltakozik. 1 magyar hold, másképpen kis hold vagy lác = 1200 négyszögöl. 2,4 magyar hold = 2880 négyszögöl.

*** 1 szekérségi rét akkora terület, amelyről 1 szekér szénát lehet kaszálni. Ez is nehezen pontosítható, területileg, sőt akár helységeként változó területmérték. Átlagos nagysága 0,3-1 hold, illetve 0,5-3,2 kaszás. 1 pozsonyi mérő = 0,1 - 4 hold. Baranyában ebben az időben általában azonos volt 1 magyar holddal.